

Haxhi ADEMI

**PËR PJEKJET PËR ZGJERIMIN E LUFTËS ANTIFASHISTE
NË KOSOVË DHE KONFERENCA E BUJANIT**

Punimi ka në trajtesë Luftën Antifashiste në Kosovë dhe Konferencën e Bujanit, ku përmes organizimit të kësaj Konference, shqiptarët synonin zgjerimin e Luftës Antifashist në Kosovë, e nëpërmjet saj zgjidhjen e problemit kombëtar, në mënyrë racionale, pas luftës. Si i tillë studimi është i bazuar në burime arkivore dhe në rezultatet e historiografisë shqiptare dhe atë të huaj që dokumentojnë se ndryshimi i kahes së luftës në nivelin botëror, veçmas pas kapitullimit të Italisë, natyrshëm që reflektoi dhe te popujt e Ballkanit, të cilët u rreshtuar në një front të përbashkët të rezistencës antifashiste dhe secili prej tyre po jepte kontribut në mbështetje të luftës së aleatëve.

Lëvizjet antifashiste në Jugosllavi dhe në Shqipëri patën deklaruar dhe propaganduar se çështja e Kosovës “do të shqyrtohej dhe zgjidhej pas luftës së përbashkët antifashiste”. Thirrjet që u drejtoheshin shqiptarëve në Jugosllavi për t’i angazhuar në luftë ishin shoqëruar me premtimin se do të gëzonin të drejtën për vetëvendosje. Kjo e drejtë iu mohua pikërisht në Konferencën e Dytë të Këshillit Antifashist Nacionalçlirimtar të Jugosllavisë (AVNOJ, më 29 nëntor 1943), ku sipas vendimeve që u morën në të, shqiptarët e Kosovës u vendosën në pozitë jo të favorshme brenda shtetit federativ, duke i

përrjashtuar ata si popull dhe duke i trajtuar pakicë kombëtare.

Udhëheqja e LNÇ-së në Kosovë ishte mirë e informuar për vendimet e mëparshme që lidheshin direkt me fatin e Kosovës dhe të popullsisë së saj. Tani, shqiptarët ishin më të bindur se zgjidhja e çështjes së tyre kombëtare nuk mund të bëhej nga udhëheqja e PKJ-së dhe as nga PKSH-ja. Prandaj, këtë çështje ata duhej që ta merrnin vetë në dorë. Thirrja e një konference, në të cilën duke u mbështetur në parimin e vetëvendosjes, të afirmuar në dokumentet ndërkombëtare gjatë luftës ishte hapi i parë dhe i domosdoshëm për zgjidhjen e çështjes së Kosovës. Në këtë studim vë dritë mbi disa rrafshe dhe synojmë të paraqes arsyet kyçe që kanë karakterizuar vonesat në zgjerimin e luftës antifashiste në Kosovë, arsyen kryesore të organizimit të Konferencës së Bujanit, mbi përpjekjet e pareshtura të PK-së së Jugosllavisë për të kundërshtuar vendimet e Konferencës së Bujanit si dhe masat represive ndaj popullsisë shqiptare në Kosovë.

Divergjencat në organizimin e luftës antifashiste në Kosovë

Rrethanat e krijuara pas pushtimit të Jugosllavisë, respektivisht të Kosovës nga ana e Fuqive të Boshtit objektivisht ndikuan që organizimi i luftës në Kosovë, të ketë specifika të veçanta. Për shqiptarët, prioriteti kryesor ishte lidhja e ngushtë e luftës kundër pushtuesve me zgjidhjen e çështjes kombëtare. Pushtimi i territorit shqiptar nga forcat e huaja solli nevojën për një përgjigje vendase dhe mobilizimin e popullsisë. Në këtë kontekst, shqiptarët e shihnin luftën kundër pushtuesve si një sfidë të pamohueshme, dhe kjo të lidhej ngushtë me synimet kombëtare.¹ Përmes kësaj lufte, shqiptarët kërkonin të arrinin çlirimin nga nazifashistët dhe nga pushtuesit serbë. Synimi ishte i qartë: lufta për pavarësi nga të dy pushtuesit, duke pasur parasysh se si pushtuesit e rinj (gjermanët, italianët dhe bullgarët) ashtu edhe pushtuesit e vjetër (serbët dhe malazezët) ishin të

¹ *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëllimi IV, Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë & Instituti i Historisë, “Toena”, 2008, 131.

njëjtë në sytë e shqiptarëve, për shkak të qëllimeve dhe veprimeve pushtuese që kishin ndërmarrë. Ky kontekst specifik krijoi kushte të veçanta për organizimin e luftës në Kosovë. Për shqiptarët, ishte një kauzë e përbashkët për çlirim nga çdo formë e pushtimit. Ndërveprimi i kërkesave për liri nga nazifashistët dhe nga autoritetet serbe krijoi një dinamikë komplekse në organizimin e forcave partizane dhe luftën kundër okupatorëve.²

Problemi kryesor ishte se pushtuesit e shqiptarëve ishin kundërshtarë ndërmjet tyre, duke bërë që çdo pozicionim të favorizonte njërin pushtues për të luftuar kundër tjetrit. Kjo dilemë krijoi ndarje në elitën politike shqiptare të asaj periudhe dhe ndërmasat e gjëra të popullsisë. Një pjesë e tyre mendonte se italo-gjermanët ishin më të favorshëm për shqiptarët, ndërsa pjesa tjetër e popullsisë mendonte se ata ishin pushtues dhe duhej të luftohej kundër tyre. Kjo ndarje e pikëpamjeve shpesh rezultonte në tensione dhe konflikte, duke sjellë një ndërthurje komplekse të lojaliteteve dhe synimeve. Kjo situatë reflektohej në organizimin dhe dinamikën e rezistencës, duke ndikuar në mënyrën se si ata përballeshin me sfidat e përbashkëta ndaj të dy pushtuesve.³

Sipas grupit të parë, shqiptarët në Mbretërinë e Jugosllavisë kishin qenë në një pozitë shumë të vështirë, sepse ndaj tyre ushtrohej në mënyrë sistematike dhunë shtetërore, e shoqëruar dhe me dëbimin e shqiptarëve nga trojet e tyre. Grupi i parë mendonte se shqiptarët në Mbretërinë e Jugosllavisë ishin në një pozitë shumë të vështirë. Ata argumentonin se ndaj tyre ushtrohej në mënyrë sistematike dhunë shtetërore. Ky perceptim shpesh lidhej me përshkallëzimin e politikave diskriminuese dhe veprimeve antishqiptare nga ana e autoriteteve jugosllave, duke përfshirë përdorimin e forcës dhe dëbimin e popullsisë shqiptare nga vendbanimet e tyre. Ky grup

² Haxhi Ademi, Kosova gjatë Luftës së Dytë Botërore, Prishtinë: Instituti i Historisë “Ali Hadri”- Prishtinë, 2021, 293.

³ Agjencia Shtetërore e Arkivave e Kosovës (mw tej: ASHAK, F. Komiteti Krahinor i LK të Kosovës, V.1939-1945, nr. i Kutisë 37/1/, fl.6. Çështjet nacionale në Jugosllavi në dritën e Luftës Nacionalçlirimtare.

perceptonte se lufta për liri dhe çlirimi ishin thelbësore për të ndryshuar këtë realitet të vështirë për shqiptarët.⁴

Po të analizosh faktet në mënyrë aritmetike, mund të konkludojmë se pushtuesit italianë dhe gjermanë shfrytëzuan çështjet e pazgjidhura nacionale, duke gjetur mbështetje në grupet etnike. Këto rrethana bënë që inkuadrimi i shqiptarëve në radhët e lëvizjeve nacionalçlirimtare të ishte edhe më i vështirë, duke pasuar se këto lëvizje ishin të dominuar kryesisht nga serbë dhe malazezë. Për shqiptarët, kjo krijonte një dilemë, duke i bërë ata të ndiheshin të ndarë mes nevojës për të luftuar kundër pushtuesve serbë e malazezë dhe dëshirës për të mos u përfshirë në një konflikt ku pushtuesit italianë dhe gjermanë shiheshin si faktorë potencialë për ndihmë në çështjen kombëtare shqiptare.

Ky tension midis synimeve të shqiptarëve dhe qëllimeve më të gjera kombëtare krijoi një dinamikë të ndërlikuar për ta gjatë kësaj periudhe. Në anën tjetër, grupi i dytë përfshinte shtresat e ndryshme të shoqërisë shqiptare në Kosovë, të cilat kishin një perspektivë tjetër. Ata mendonin se duhej të kundërshtonin dhe luftonin pushtimin nazifashist, duke u bashkuar nën ombrellën e Partisë Komuniste jugosllave (PKJ). Për ta, ky bashkimi në Luftën Nacionalçlirimtare ishte një mjet për të përballuar pushtuesin dhe një shpresë që pas përfundimit të luftës, siç u premtohej, çështja kombëtare e shqiptarëve do të zgjidhej në mënyrë racionale.⁵ Sikurse edhe më parë në histori edhe në këtë periudhë, shqiptarët u gjenden në udhëkryqet, duke pasur parasysh se organizimi i luftës në Kosovë kishte specifikat e veta, duke pasur parasysh se pushtuesit ishin të ndryshëm. Në zonën italiane, shqiptarët fillimisht hezituan ta kundërshtonin okupacionin italian, sepse autoritetet italiane ua garantuan disa të drejta që ishin mohuar më parë nga regjimi i Beogradit. Kjo situatë e vështirë krijoi një dilemë për shqiptarët, pasi ata ndodheshin mes nevojës për të

⁴ Oliver Jens Shchmitt, *Kosova, Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, Prishtinë: Koha, 2012, 167.

⁵ “Vllazën Shqiptarë” Liria, Nr.12-14, fl. 3, nëntor 1943- janar 1944.

mbrojtur të drejtat e tyre të pakta dhe dëshirës për të parë pushtuesin italian si një mundësi për t'u ndihmuar në kauzën kombëtare.⁶

Këto ngjarje ndikonin organizimin dhe pjesëmarrjen e shqiptarëve në lëvizjet partizane dhe luftën kundër okupatorëve duke sjellë një kompleksitet të shtuar në ngjarjet e periudhës. Në zonën e pushtimit gjerman, situata ishte tejte e ndërlikuar për shkak të problemeve dhe dallimeve të mëdha etnike, duke bërë që organizimi i luftës të ishte mjaft vështirë.⁷ Konfliktet etnike dhe tensionet mes komuniteteve e bënë këtë proces shumë të ndërlikuar dhe të sfidueshëm për shqiptarët. Ndërsa, në zonën e pushtimit bullgar, shqiptarët kishin një orientim antibullgar që në fillim të pushtimit.⁸ Këto dallime në orientime dhe reagime të ndryshme ndaj pushtuesve bënë që organizimi i luftës të ketë sfida të veçanta në secilën prej këtyre zonave. Ndërthurja e shumë faktorëve, përfshirë sfidat etnike dhe ndikimin e pushtuesve të ndryshëm, krijoi një kontekst të ndërlikuar dhe të variuar në luftën dhe rezistencën e shqiptarëve gjatë periudhës së pushtimit.

Fillimi i rezistencës së shqiptarëve kundër pushtimin nazifashist në Kosovë

Demonstratat ishin nismat e parë për të kundërshtuar pushtimin nazifashist në Kosovë, duke filluar që nga muajt e parë të pushtimit.⁹ Përveç demonstratave, filluan të vepronin edhe njësitë guerile në këtë periudhë. Nga gjysma e dytë e vitit 1941 u formua aradha e parë

⁶ Ademi, *Kosova*, 294.

⁷ Po aty.

⁸ Idriz Halabaku, *Lëvizjet Nacionalçlirimtare në zonën okupuese bullgare të Kosovës (1941-1944)*, (Punim i magjistraturës), Prishtinë: Universiteti i Prishtinës, 1977, 97; Osman Zeka, *Bashkëpunimi i popullit të Kosovës me popujt fqinjë gjatë Luftës së Dytë Botërore*, Prishtinë: "Libri shkollor", 2000, 32-33; Ademi, *Kosova*, 295.

⁹ *Arkivi i Institutit të Historisë "Ali Hadri"* Prishtinë, Prishtinë, (më tej: *AIHP*), Fondi Kosova në Luftën e Dytë Botërore, Nr. 20, fl. 8. Koleksioni - Fehmi Rexhepi, Lufta e shqiptarëve.

partizane. Pas një viti nga fillimi i kësaj aradhe, nisi organizimi i çetave partizane, shënuar nga një angazhim i vazhdueshëm dhe rritje e rezistencës kundër pushtuesve nazifashistë në Kosovë. Çeta e parë partizane shqiptare në Kosovë quhej “Zenel Hajdini”^{*} dhe u formua në shtator të vitit 1942.¹⁰ Fillimisht, kjo çetë veproi në Rrafshin e Kosovës, duke kryer aktivitete rezistence nga shtatori 1942 deri në shtator 1943.

Gjatë kësaj periudhe u themeluan një numër i madh i njësive partizane, të cilat vepronin në terren dhe kontribuonin në luftën kundër pushtuesve nazifashistë në Kosovë.¹¹ Veprimtaria e këtyre njësive ishte e organizuar në dy zona operative. Zona e parë përfshinte hapësirën ndërmjet Prizrenit dhe Kukësit, ndërsa zona e dytë përfshinte Malësinë e Gjakovës.¹² Organizim i çetave partizane shënoi fillimin e një rezistence të përbashkët shqiptare kundër pushtuesve duke përfshirë elementë të ndryshëm etnikë dhe gjeografikë të Kosovës. Në masivizimin e lëvizjeve të armatosura ndikoi tej mase krijimi i Shtabit të Përkohshëm të Ushtrisë Nacionalçlirimtare për Kosovë, i cili varej direkt nga Shtabi Kryesor i UNÇ-së së Jugosllavisë, kështu më 20 tetor të vitit 1942, në fshatin Bibaj* të komunës së Ferizajt, u konsolidua Shtabi Kryesor për Kosovë dhe komandant i këtij shtabi u caktua Fadil Hoxha, komisar Boro Vukmiroviq-Cërni dhe anëtarë Pavle Joviqeviq-Rade, Milan Zeqar-

* Reparti Zenel Hajdini u formua më 28 shtator 1942, me vendim të Komitetit të Partisë Komuniste të Jugosllavisë. *Arkivi i Institutit të Historisë, Tiranë*, (më tej: *AIHT*), Fondi (më tej: F.) F. A-V,, Dosja (më tej: D.), D15, Nr. inv. 4050, fl.173. Koleksioni - Spasoje Gjakoviq, *Konflikti në Kosovë*. Beograd, 1984.

¹⁰ Miranda Vickers, *Midis serbëve dhe shqiptarëve*, Tiranë: “Toena”, 2004, 163.

¹¹ *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëll. IV, 137. Ndërsa për Luftën e Kolashinit shih në: Branko Brankoviq, “Batalioni partizan sulmues i Kosovës dhe Metohisë”, në *Përparimi*, nr. 7-8, 485.

¹² *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëll. IV, 137.

* Të dhënat janë kontradiktore për sa i përket formimit të Shtabit Operativ për Kosovën. Më 15 prill 1943, Shtabi i Kosovës, që më parë varej direkt nga Shtabi Kryesor i Jugosllavisë, u shndërrua në Shtab Kryesor për Kosovën, me komandant Fadil Hoxhën. Shih në: *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëll. IV, 137.

Obren dhe Pera Brajeniqi-Gjuro.¹³

Ky shtab kishte si detyrë kryesore kompletimin dhe organizimin e njësiteve partizane si dhe të udhëhiqte veprimet e tyre luftarake.¹⁴ Më 15 prill 1943, Shtabi u shndërrua në shtab kryesor për Kosovën, me komandant Fadil Hoxhën dhe tre anëtarë të tjerë kryesorë, drejtues serbë. Për shqiptarët, përbërja dhe struktura e Shtabit Drejtues dhe njësiteve partizane në Kosovë, ku përveç Fadil Hoxhës, tregon për një ndjenjë mosbesimi ndaj tyre në forumin udhëheqës të Luftës Nacionalçlirimtare në Jugosllavi.¹⁵ Megjithatë, pavarësisht qëndrimit dyshues të palës jugosllave, Lëvizja Nacionalçlirimtare në Kosovë vazhdonte të zhvillohej gjithnjë e më shumë.

Ky zhvillim ishte rezultat i aktiviteteve luftarake në rajon, të cilat kishin efekte pozitive në rritjen e disponimit antifashist në masat shqiptare në Kosovë. Këto ngjarje shënuan një periudhë të ndërlikuar për shqiptarët, me sfida të brendshme dhe ndikime të jashtme, ndonëse ata po përpiqeshin për të kontribuar në Luftën Nacionalçlirimtare kundër pushtuesve nazifashistë. Lufta e suksesshme Nacionalçlirimtare në Shqipëri ishte tejet e rëndësishme për krijimin e disponimit antifashist në masat shqiptare të Kosovës. Komiteti Krahinor këtë faktor e theksonte që nga fillimi.¹⁶ Gjithashtu dhe lufta e suksesshme e Ushtrisë Nacionalçlirimtare të Kosovës (UNÇ) dhe Armës Partizane (AP) të Jugosllavisë kundër pushtuesve gjermanë dhe aleatëve të tyre në territorin e Jugosllavisë, kanë ndikuar në zhvillimin e ngjarjeve në Kosovë. Krijimi i Frontit të Përbashkët Nacionalçlirimtar të popujve të Jugosllavisë, një ndërmarrje e rëndësishme që ka për qëllim bashkëpunimin e forcat partizane dhe nacionalçlirimtare kundër pushtuesve. Krijimi i një zone të lirë në më

¹³ Veton Surroi, *Fadil Hoxha në veten e parë*, Prishtinë: “Koha”, 2010, 23.

¹⁴ *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëll. IV, 136.

¹⁵ TNA, FO 371/48090, Viti 1945, Cituar sipas: Kaba & Syla, *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë*, f. 515; *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëll. IV, f. 136; AIHP, Fondi Kosova në Luftën e Dytë Botërore, D. 20, fl. 3.

¹⁶ Zeka, *Bashkëpunimi i Lëvizjes*, 147.

shumë se 1/3 e territorit të Jugosllavisë, një sukses i madh për forcën partizane dhe nacionalçlirimtare Masa të ndryshme të marra nga LNÇ-ja dhe forcat partizane, kanë përfshirë aksione të armatosura kundër pushtuesve të Fuqive të Bllokut, veçanërisht ndaj pushtuesve bullgarë në zonat e malet e Sharrit dhe Karadakut.

Udhëheqja e këtyre veprimeve nga komandanti i përgjithshëm dhe Shtabi Kryesor i Ushtrisë Nacionalçlirimtare të Kosovës dhe Armës Partizane për Kosovën.¹⁷ Këto zhvillime janë pjesë e historisë që tregojnë angazhimin dhe suksesin e forcave partizane dhe nacionalçlirimtare në luftën kundër pushtuesve. Nga dokumentet e kohës, dalin në pah thirrjet nga Shqipëria për të luftuar nazifashizmin duke e shpallur atë si armikun e përbashkët për shqiptarët, kudo që ata ishin. Këto thirrje për një front të përbashkët kundër nazifashizmit ishin pjesë e strategjisë për të forcuar bashkëpunimin midis forcave partizane dhe forcave antifashiste në Ballkan, duke përfshirë edhe Kosovën.

Megjithatë, në këto dokumente, shihen edhe dallimet dhe divergjencat në pikëpamjet mbi të ardhmen e Kosovës dhe zgjidhjen e saj pas Luftës¹⁸. Fragmentet nga letrat dhe raportet e kohës tregojnë për një nivel relativisht të ulët të pjesëmarrjes së shqiptarëve të Kosovës në Luftën Nacionalçlirimtare, dhe kjo ishte një temë që raportohej edhe në udhëheqjen e Partisë Komuniste Shqiptare (PKSH). Në letrën e datës 3 gusht 1943 nga Ymer Deshnica drejtuar Enver Hoxhës, vërehet një vlerësim i dobët për gjendjen aktuale në Kosovë. *“Se kishte takuar drejtues të shqiptarëve antifashistë, lëvizja në Kosovë ishte shumë e dobët [...], se çetat nuk mund të hynë në*

¹⁷ AIHT, F.A-VIII, D.124, fl.3 - Çështja nacionale në Jugosllavi në dritën e Luftës Nacionalçlirimtare, artikull i Josif Bross Titos, Sekretar i P. i PKJ-së, njëherit komandant i UNÇJ-së, botim i “Zërit të popullit”, shkurt 1944.

¹⁸ AIHT, F.A-V, D.15, fl.212. Koleksioni - Spasoje Gjakoviq - Konfliktet në Kosovë, Beograd, 1984.

asnjë shtëpi”¹⁹

Në letër, Deshnica, tregon se lëvizja në Kosovë ishte shumë e dobët dhe shprehet se politika që është ndjekur duhet të rishikohet për të identifikuar të metat dhe mundësitë e ndryshimit të situatës. Në përgjithësi, ky dokument tregon për sfidat dhe vështirësitë me të cilat u përballën forcat partizane dhe antifashiste në organizimin e shqiptarëve në Kosovë gjatë Luftës Nacionalçlirimtare. Nevoja e Lëvizjes Nacionalçlirimtare në Kosovë për mbështetje nga jashtë ishte shprehur qartë, veçanërisht pas letrës që Fadil Hoxha, në emër të KK të PKJ-së për Kosovë i dërgoi në fillim të shtatorit të vitit 1943 përfaqësuesve të Ushtrisë Nacionalçlirimtare për Kosovën në Shqipëri. Në këtë letër, Hoxha kërkonte jo vetëm mbështetje materiale, por edhe sjelljen e qartë të kuadrove shqiptare.²⁰

Nënvizohet se rrethanat ndërkombëtare kanë pasur një ndikim të madh në zgjerimin e luftës antifashiste në Kosovë. Një nga faktorët kyç ishte largimi i forcave italiane nga rajoni në shtator të vitit 1943, andaj mund të themi së në këtë periudhë u krijua një vakum dhe rriti hapësirën për organizimin dhe intensifikimin e luftës kundër pushtuesve nazifashistë në Kosovë. Këto ngjarje ilustrojnë se si faktorët ndërkombëtarë dhe zhvillimet lokale shpesh ndikuan dhe u lidhën në rrugë komplekse gjatë periudhës së Luftës së Dytë Botërore. Në përfundim, vitin 1943 në Kosovë dhe në zonën e pushtimit bullgar filluan aksionet e armatosura kundër pushtuesve, me pjesëmarrjen e aradhave “Zenel Hajdini”, “Karadaku” dhe “Sharri”. Edhe pse këto luftëra partizane ishin modeste në përmasa, ato patën një ndikim të rëndësishëm në masat punuese të kësaj treve dhe kontribuan në ngritjen e frymës kryengritëse. Rritja e aksioneve të armatosura partizane në këtë zonë gjatë vitit 1943 shkaktoi shqetësime të mëdha te autoritetet bullgare, të cilat filluan të marrin masa të ngutshme për

¹⁹Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë (më tej: AQSH), Fondi (më tej: F.) F.14/ALP, Dosja (më tej: D.) D.21, fl.5. Letër e Ymer Dishnicës për Enver Hoxhën, 3 gusht 1943.

²⁰ AQSH, F.14/APL, D.39, fl.5. Letër e Fadil Hoxhës për Komitetin Qendror të PKSH-së, 6 shtator 1943.

të parandaluar veprimtarinë e LNÇ-së në Kosovë.

Megjithatë, ky reagim pati si pasojë jo vetëm shuarjen e aradhave të përmendura, por edhe rritjen e terrorit ndaj pjesëtarëve dhe mbështetësve të tyre. Këto ngjarje përfaqësojnë një periudhë të rëndësishme në historinë e Luftës së Dytë Botërore në Ballkan, me pjesëmarrjen dhe kontributin e popullsisë lokale në luftën kundër pushtuesve dhe për lirinë e vendit.²¹ Përgjatë muajve shtator, tetor dhe nëntor të vitit 1943, krerët dhe anëtarët e Partisë Komuniste Jugosllave (PKJ), Partisë Komuniste Shqiptare (PKSH) dhe Partisë Komuniste për Kosovë në mënyrë sintetike u shkëmbyen një sërë letrash dhe ide për të ardhmen e Kosovës. Në këto letërkëmbime diskutohej edhe mundësia e formimit të një shtabi ballkanik.²²

Thirrjet që çështjet nacionale do të zgjidhen pas luftës ishin permanente nga krerët e PKJ-së. Gjithashtu, këta përfaqësues, asnjëherë nuk kursyen të akuzonin politikën hegjemoniste serbe që për 22 vjet ka goditur pamëshirshëm popujt josllavë në Jugosllavi. Sipas thirrjeve të komunistëve, lufta e sotme popullore dhe çështjet nacionale në Jugosllavi janë të pandashme. Në këtë kontekst, lufta popullore nënkuptonte një lëvizje të gjerë shoqërore dhe politike, e cila kishte për qëllim çlirimin dhe pavarësinë e grupeve etnike në Jugosllavi, duke përfshirë kroatët, sllovenët, serbët, shqiptarët dhe maqedonasit.²³ Por Kryesia e Partisë Komuniste të Jugosllavisë (PKJ) shoi qëndrimet e mëparshme të saj në lidhje me çështjet nacionale. Pas një periudhe ku çështjet nacionale dhe lufta popullore shiheshin si thelbi i politikës së tyre, kjo çështje u zhduk në një moment vendimtar në mbledhjen e dytë të antifashistit të Këshillit Nacional Jugosllav (AVNOJ) më 2 dhjetor 1943, Josip Broz Tito, kryetar i Komitetit Qendror të PKJ-së, vendosi që të shuante shpresat e shqiptarëve të

²¹ Halabaku, *Lëvizjet*, 208; Ademi, Kosova, 310.

²² AQSH, F.14/APL, D.39, V.1943, fl.31/1. Letër e Titos për Miladin Popoviqin, 9 tetor 1943.

²³ AIHT, F.A-VIII, D.124, fl.3. Çështja nacionale në Jugosllavi në dritën e Luftës Nacionalçlirimtare, artikull i Josif Bross Titos, S. Përgjithshëm i PKJ-së, njehërit Kom. i UNÇJ-së, botim i “Zërit të popullit”, shkurt 1944.

Kosovës për vetëvendosje deri në shkëputje.²⁴

Në këtë mbledhje, shqiptarët e Kosovës dhe të viseve të tjera në Jugosllavi u trajtuan si pakica nacionale dhe ata u vendosën të jetojnë nën ombrellën e republikave sllave, duke ndryshuar rrjedhën e zhvillimeve të mëtejshme apo një ndarje të mundshme të tyre. Pra në vend që të mbajnë thirrjet për çlirimin nacional si një pjesë të padiskutueshme të agjendës së tyre, kryesia e PKJ-së i ktheu shpinën këtyre qëndrimeve dhe u shoqërua me një ndryshim të dukshëm në retorikën dhe veprimet e tyre.

Ky vendim ka krijuar sfida dhe tensione të reja në lidhje me statusin dhe vetëvendosjen e shqiptarëve në Kosovë. Në këtë diskurs tanimë është vërtetuar katërçipërisht se udhëheqësit e UNÇ-së për Kosovë, ishin në pozitë tejet të disfavorshme të strategjisë së veprimit, politik e ushtarak ngase ata u përjashtuan dhe u braktisën nga të gjithë. Andaj organizimi i një Konference siç ndodhi në Bujan shihej nga ta “dritë në fund të tunelit”. Por organizimi i kësaj konference do të bëhej në rrethana tejet komplekse për disa arsye. Së paku për këto arsye: Konferenca e Bujanit u mbajt 5 muaj pas Mbledhjes së Mukjës* (1-2 gusht 1943), tre muaj e gjysmë pas Lidhjes së Dytë të Prizrenit (16-20 shtator 1943), dy muaj e gjysmë pas vendimeve të Parlamentin të Shqipërisë (13 tetor 1943) për bashkimin e tokave shqiptare në ish-Jugosllavi, një muaj pas Konferencës së Dytë të Këshillit Antifashist Nacionalçlirimtar të Jugosllavisë (AVNOJ-Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije), që i zhvilloi punimet në Jajcë të

²⁴ AIHT, F.A-V, D.15, fl.201. Koleksioni - Spasoje Gjakoviq, Konferenca e delegatëve nga Kosova dhe e delegatëve nga Shqipëria, e mbajtur në vitin 1943-1944, Beograd, 1984.

* Me prishjen e Marrëveshjes së Mukjes, PKJ-ja realizoi dy objektiva kundër shqiptarëve: 1. PKJ-ja i jepte mbështetje PKS-së për të ardhur në pushtet që në periudhën e Luftës; 2. Bashkëpunimi i Lëvizjeve Nacionalçlirimtare unifikoi qëndrimin kundër nacionalistëve shqiptarë, duke i cilësuar ata si forca “reaktionare”.

Bosnjës** më 29 nëntor 1943,²⁵ vendimet** e së cilës u transmetuan në radio “Jugosllavia e Re”.²⁶

Një muaj pas Konferencës e Teheranit (26 nëntor deri më 1 dhjetor 1943), mbajtur në mes të liderëve të mëdhenj të aleatëve, si Churchill, Roosevelt dhe Stalini, ku u diskutua gjithashtu fati i Jugosllavisë pas luftës dhe u mor vendim që të ruhej Jugosllavia e Versajës, ku me këto vendime u godit drejtpërdrejt gati gjysmën e shqiptarëve.²⁷ E ardhmja e shqiptarëve ishte vulosur që më parë. Për

** Në Jajcë nuk ishin të pranishëm përfaqësuesit e Maqedonisë, as dhe përfaqësuesit e Serbisë të cilët ishin për monarki, Jože Pirjevec, *Tito dhe shokët*, Tiranë: “Botart” 2020, 165.

²⁵ *AIHT*, F.A-VIII, D.334, fl.13. Fronti Antifashist dhe roli i tyre në luftën çlirimtare të popujve të Ballkanit.

** Thelbi i kësaj konference ishte Jugosllavia e bashkuar mbi baza federative, ndërsa parimi i vetëvendosjes që u proklamua ishte vetëm propagandë. Andaj, ky veprim në thelb ishte një vazhdim i politikës tradicionale serbe ndaj Kosovës dhe se parimi i vetëvendosjes ishte vetëm propagandë. Në këtë kontekst, proklamimi i parimit të vetëvendosjes ishte një përpjekje për të maskuar kontrollin serb mbi Kosovën dhe për të shpërndarë një imazh më të favorshëm ndërkombëtarësh. Për më tepër, përjashtimi i shqiptarëve nga AVNOJ-i, mund të konsiderohet se ishte në kundërshtim me parimin e vetëvendosjes së popujve në bazë të Kartës së Atlantikut (1941). Përjashtimi i shqiptarëve në Jajcë, aty ku përfaqësoheshin nacionalitetet tjera të Jugosllavisë, për shqiptarët e Kosovës ndikoi që të përcaktoheshin dhe të proklamoheshin parimin e vetëvendosjes mbi bazën e Atlantikut. Sipas një interviste të delegatit dhe nënshkruesit të Rezolutës, Sadik Bekteshit, njëra nga arsyet bazike se pse u thirr dhe u organizua Konferenca e Bujani është injorimi dhe përjashtimi i shqiptarëve nga mbledhja e AVNOJ-it. Sadik Bekteshi, *Intervistë*, “Dardania”, Tiranë, nr. 2 janar 1993, f. 5. Ademi, *Kosova*, 313.

²⁶ *AIHT*, F.A-VIII, D.334, fl.13. Fronti antifashist dhe roli i tyre në luftën çlirimtare të popujve të Ballkanit.

²⁷ *AIHT*, F.A-VIII, D.110, Nr.inv.1482. fl.32. Lajme dhe komente nga Radiostacionet e Moskës, Londrës Amerikës etj. - Radio Amerika, më 7 dhjetor 1943. Konferenca e Teheranit kishte një rëndësi të veçantë dhe është pritur me një entuziazëm të pa parë në të gjithë botën për shkak se vendimi për sulmin e Gjermanisë nga ajri dhe nga toka. Kjo konferencë la të kuptohet se lufta do të përfundonte shumë shpejt. Radio Londra, më 8 dhjetor 1943. *AIHT*, F.A-VIII, D.110, fl.40, Nr. inv. 1482, Lajme nga radio staci. I Moskës, Londrës, Amerikës - Radio Amerika, më 10 dhjetor 1943.

këtë arsye vendimet e Konferencës së Bujanit që në fillim ishin mohuar. Thënë ndryshe, ato vdiqën para se të lindnin.

Në këtë kuptim, mund të argumentohet që vendimi i Konferencës së Teheranit, mohonte çdo përpjekje të çlirimit kombëtar të shqiptarëve, ngase ishte iluzore të besohej se PKJ-ja do të përmbushte premtimet e saj të rreme me qellim të përfshirjes sa më të madhe të shqiptarëve në LNÇ-së së Jugosllavisë. Në këtë kontekst, argumenti se ky vendim mohonte përpjekjet e çlirimit kombëtar të shqiptarëve ka bazë në faktin se vendimi i Konferencës së Teheranit i jep fuqi komunistëve jugosllavë dhe legjitimitetin mbi territoret shqiptare, duke përfshirë Kosovën dhe hapësira tjetër shqiptare në Jugosllavinë e re.

Konferenca e Bujanit*, është një ngjarje tejet e rëndësishme, e cila u organizua në një moment kur lufta antifashiste në Ballkan ishte në kulmin e saj dhe kur problemet kombëtare dhe territoriale në rajon po bëheshin gjithnjë e më të komplikuar. Së pari, qëllimi kryesor i Konferencës së Bujanit ishte zgjerimi i luftës antifashiste në Kosovë dhe nëpërmjet saj zgjidhja e problemeve kombëtare pas luftës.²⁸ Për shqiptarët, Konferenca mund të themi së shënonte një moment të rëndësishëm në përfaqësimin e tyre si dhe një mundësi e mirë në një forum ndërkombëtar në procesin e diskutimit të ardhmërisë së tyre pas

* Për Konferencën e Bujanit për më tepër shih në: Hoxha, "Formimi i Këshillit" f. 817-822; Hadri, *Formimi dhe roli i Këshillit*, 11-12; Ali Hadri, *Këshillat nacionalçlirimtarë në Kosovë*, Prishtinë: 1974; Lalaj, "Mbi Konferencën e Bujanit" në: *E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi*, "Tubime shkencore për Konferencën e Bujanit, nga Komisioni për historianët e LKJ-së në KQ të LKJ-së, dhjetor 1988" kronikë e gazetës "Rilindja", 16 dhjetor 1988; Danilon Mraković, "Kosova, tokë e premtuar" cikël intervistash të Mita Mirković dhënë gazetës *Bora*, marrë nga gazeta *Rilindja*, të datës 19 deri 30 korrik 1989; *Konferenca e Bujanit*, Prishtinë: Instituti i Historisë, 1998; Fehmi Rexhepi, "Lufta e shqiptarëve për vetë-vendosje e bashkim kombëtar gjatë Luftës së Dytë Botërore", në *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore*, Prishtinë: Instituti i Historisë, 2014, 114. Ademi, *Kosova*, 310-332, Alban Dobruna, *Konferenca e Bujanit*, Prishtinë: Instituti i Historisë, 2023.

²⁸ Mehmet Hoxha, "Formimi i Këshillit Krahinor Nacionalçlirimtar dhe rendisja e tij historike", në *Përparimi*, nr.12/1959, 817-822.

luftës. Në këtë kontekst, zgjidhja e problemeve kombëtare dhe territoriale pas luftës ishte një prej pikave kryesore të diskutimit në konferencë. Megjithatë, është e rëndësishme të theksohet se interpretimi i rëndësisë së Konferencës së Bujanit duhet të bëhet në kontekstin e kohës dhe të shikohet në lidhje me zhvillimet tjera në rajon dhe me interesat e Fuqive të Mëdha të asaj periudhe.

Së dyti vendimet e Konferencës së Bujanit u mbështeten në vendimet e Konferencës së Pestë të PKJ-së (të mbajtur në Zagreb, më 19-22 tetor 1940) dhe proklamatave të njëpasnjëshme gjatë periudhës së luftës nga PKJ-ja dhe PKSH-ja.²⁹ Së treti, vendimet e Bujanit u mbështeten në vendimet e “*Kartës e Atlantikut*,”. Sipas një burimi të proveniencës britanike mbi të ardhmen e Kosovës thuhej: “*nëse do të zbatohet Karta e Atlantikut, populli në zonën e aneksuar do të zgjidhte të qëndronte në Shqipëri dhe jo t’i kthehej Jugosllavisë*”.

Ky pohim pasqyron më së miri vullnetin e popullit shqiptar në Kosovë dhe hezitimin e faktorit ndërkombëtar për të respektuar plotësisht Kartën e Adriatikut. Po ashtu tregon për mungesën e mbështetjes ndërkombëtare për zgjidhjen e çështjes së shqiptarëve në Jugosllavi dhe për fatin e Kosovës, të cilin ata nuk e ndërmorën. Në kontekstin e përgjithshëm historik, këto fakte pa dyshim se mbajnë një vlerë për shënime historike, por në kontekstin e diskursit real-politik, udhëheqja e LNÇ-së ishte mirinformuar për vendimet e mëparshme që lidheshin direkt me fatin e Kosovës dhe të popullsisë së saj. Përgjatë konferencës, pjesëmarrësit miratuan dokumentet, përfshirë një rezolutë, ku theksonte: “*Kosova dhe Rrafshi i Dukagjinit është një krahinë e banuar në shumicë nga populli shqiptar, i cili si gjithmonë ashtu edhe sot dëshiron me u bashku me Shqipërinë*”. Më tej, thuhej se: ... rruga që duhej ndjekur për të realizuar aspiratat kombëtare të popullit të Kosovës është rruga e përbashkët me popujt e tjerë të

²⁹ *AIHT*, F.A-V, D.15, fl.212. Koleksioni-Spasoje Gjakoviq - Konfliktet në Kosovë, Beograd, 1984; Sami Repishiti, Rozoluta e Bujanit, 2 janar 1944: Një analizë”, në *Studime historike*, nr. 1-4, V. XLIX(XXXII), 1995. Tiranë: Akademia e Shkencave e RSH & Instituti i Historisë, 1997, 90.

*Jugosllavisë, (jo të Shqipërisë!) në luftë kundër pushtuesit nazist.*³⁰

Kjo rezolutë tregon për një përpjekje për të lidhur aspiratat kombëtare të popullit të Kosovës me luftën antifashiste kundër pushtuesve nazistë. Në këtë mënyrë, pjesëmarrësit në konferencë po përpiqeshin të gjenin një përbashkësi mes dëshirës për bashkim kombëtar dhe angazhimit në luftën antifashiste në kontekstin e Jugosllavisë. Është e rëndësishme të theksojmë një kontradiktë në besimet e pjesëmarrësve të Konferencës së Bujanit rreth mbështetjes dhe sigurisë për rezolutën dhe vendimet e marra. Ata shprehen se mbështetja dhe siguria vinte nga Ushtria Nacionalçlirimtare e Jugosllavisë (UNÇ) dhe Ushtria Nacionalçlirimtare e Shqipërisë, si dhe nga Aleatët e Mëdhenj, përfshirë Anglinë, Amerikën dhe Bashkimin Sovjetik (bazuar në Karta e Atlantikut, Konferencën e Moskës dhe Konferencën e Teheranit).³¹ Megjithatë, në fakt ishte e kundërta, ngase faktori ndërkombëtar në Konferencën e Teheranit, “ishte në favor të ruajtjes së Jugosllavisë së Versajës”.

Kjo tregon qartësisht se drejtimet ishin të kundërta midis aspiratave dhe besimeve të protagonistëve shqiptarë dhe vendimeve të proklamuar në Bujan dhe pozicionit të Fuqive të Mëdha ndërkombëtare me theks të veçantë Aleatët e Mëdhenj. Qëndrimi i faktorëve jugosllavë ndaj Kosovës ishte i njëjtë në shumë aspekte. Ata e shihnin Kosovën si pjesë të Jugosllavisë dhe e konsideronin të ardhmen e saj brenda shtetit serb. Kjo përkufizonte planet dhe projektet e tyre të përbashkëta, që përfshinin harmonizimin e politikave dhe të veprimeve në territorin e Kosovës. Gjatë fundit të luftës, qëllimet e tyre u përforcuan, veçanërisht për shkak të një numri të madh të veprimeve nga forcat çetnike-partizane. Këto forca, megjithëse ndonjëherë e shihnin si të përbashkët luftën kundër pushtuesve italo-gjermanë, shpesh kishin qëllime të ndryshme dhe

³⁰ ASHAK, F. Komiteti Krahinor i LK të Kosovës, Njësia organike. Shtypi gjatë Luftës së Dytë Botërore, V.1937-1944, Nr. i kutisë 37, Lirija, nr. 12,13,14, fl.5.

³¹ ASHAK, F. Komiteti Krahinor i LK-së së Kosovës, F. i Shtabit të KNÇ, V. 1944, Nr i k. 23, Nr. i Inv. 1329, fl.1 Rezolucion nga Konferenca e parë e KNÇ-së për Kosovë e R. D, 31 dhjetor 1943 - 1, 2 janar 1944. Ademi, Kosova, 318.

agjenda të veçanta, veçanërisht në lidhje me çështjet etnike.³² Forcat çetnike-partizane u përfshinë në veprime radikale për të kryer spastrime etnike në Kosovë. Ata synonin të largonin ose të përjashtonin popullsinë joslave, sidomos shqiptarët, nëpërmjet veprimeve të dhunshme dhe hakmarrjes kolektive, me qëllim të forcimit të dominimit sllav në rajon.³³

Bazuar në dokumentet e kohës si dhe në rezultatet e historiografisë shqiptare dhe të huaj mund të themi se udhëheqja e Partisë Komuniste Shqiptare (PKSH) nuk ka bërë komente publike ose shprehje publike në lidhje me vendimet e Konferencës së Bujanit. Mund të ketë shkaqe të ndryshme për këtë heshtje. Këtë e mësojmë nga qëndrimi në letërkëmbimet në mes të Enver Hoxhës dhe Fadil Hoxhës, ku Enveri, më 23 mars 1944, pranon një letër** nga Titoja, ndërsa më 24 mars ia dërgon një letër Fadil Hoxhës ku e uron për Krijimin e Këshillit Nacionalçlirimtar të Kosovës dhe Rrafshin e Dukagjinit, duke e vlerësuar *“Si një hapë i madh drejt vëllaznimit të popujve të Kosovës dhe zmadhimit të Luftës Nacionalçlirimtare [...] Flamuri i kësaj lufte çlirimtare do të udhëhiqet nga shoku Tito [...]”*.³⁴ Mirëpo, në këtë letër, nuk përfshihet as një fjalë për parimin e

³² ASHAK, F. Komiteti Krahinor i LK-së së Kosovës, V.1941, K5, Dokumenti nr. 2031, f.1-3. Platformë e Programit të Shtabit Komandues të radhëve çetnike të Ushtrisë Jugosllave, dhjetor 1941; Janko Pleterski, *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919-1941*, Beograd, 1971. Medenica, Četnički pokret na Kosovu, 374-37; Muhamet Shatri, *Kosova në Luftën e Dytë Botërore*, Prishtinë: Instituti i Historisë, 1997, 6; Ademi, *Kosova*, 467-473.

³³ ASHAK, Fondi: Komiteti Krahinor i LK-së së Kosovës, viti 1944, kutia 10, dok. nr. 1281, 1-2. Komiteti Qarkor i Partisë Komuniste të Jugosllavisë për Kosovë e Metohi, Miladin Popoviqi; Shatri, *Kosova*, 52-53.

** Hoxha, i ndikuar nga letra që kishte pranuar më 23 mars (dërguar 28 janar) nga Tito, ku ndër të tjera thuhet: *“Qëndrimi i PK-së së Bullgarisë për çështje të Maqedonisë është krejt i pa drejtë dhe shokëve të Shqipërisë duhet t’u bëhet e ditur që prej influencës së ndonjërit të mos bien në gabime të njëjta”*. AQSH, F.41, D.136, V.1944. Cituar sipas Lalaj, *Dosje*, 230

³⁴ AQSH, F.41, D.52, V.1944. Cituar sipas Ana Lalaj, *Dosjet e Luftës*, Tiranë: “Toena”, 2014, 231.

vetëvendosjes, për bashkimin me Shqipërinë, aspiratë e shqiptarëve e mohuar nga të tjerët. Por, ende nuk e dimë me saktësi së pse ndodhi kjo heshtje? Mund të jetë pjesë e një strategjie më të gjerë politike dhe diplomatike të PKSH-së në atë kohë! PKSH-ja mund të kishte menduar se një reagim i hapur kundër vendimeve të Konferencës së Bujanit mund të shpërfaqte dallime në rajon dhe të krijojë tensione, në një kohë kur stabiliteti rajonal ishte tejet i rëndësishëm.

Në përfundim mund të themi se, Konferenca e Bujanit është një nga ngjarjet historike, të përpjekjeve të popullit shqiptar për çlirim e vetëvendosje. Kjo konferencë shikohet si një fazë e rëndësishme për mobilizim nacional si dhe përpjekje për të afirmuar vetëdijen dhe identitetin kulturor dhe politik të shqiptarëve në Kosovë. Organizimi i saj është bërë për fatin e ardhshëm të Kosovës, por e mohuar nga jugosllavët. Dhe, fatkeqësisht, para këtyre të fundit u dorëzuan dhe tradhtuan udhëheqësit e anëtarët e UNÇ-së së Kosovës, ngase në ditën e tretë të punës së “Kuvendit” të Prizrenit (korrik 1945), ndër vendimet që u morën ishte edhe ai për anulimin e vendimeve të Këshillit Nacionalçlirimtar për Kosovën dhe Rrafshin e Dukagjinit, të formuar në Konferencën e Bujanit, më 2 janar 1944.³⁵ Ata delegatë që e kundërshtuan një vendim të tillë, me vonë e pësuan me kokë*, apo u dënuan me shumë vite burg. Pas përfundimit të luftës, disa delegatët u larguan** nga Kosova, të cilët u internuan në vende të ndryshme.³⁶

³⁵ ASHAK, Fondi: KK i LK-së së Kosovës, viti 1945, kutia 23/A, dok. nr. 2352, fl.1-2. Rezolucion i Asamblesë Krahinore të Kosovës e Metohisë; *AIHT*, F.A-V, D.15, fl.221. Konfliktet në Kosovë, Beograd, 1984.

* Halil Haxhia nga Drenica, Xhevdet Doda, Hajdar Dushi, Tefik Çanga, Qamil Brovina, Xheladin Hana, Ademi, *Kosova*, 326; Më pas, Rifat Berisha, pas shpalljes së Rezolutës së Informbyrosë më 1948, u arratisë në male, por pa marrë parasysh këtë, pushteti jugosllav arriti që ta likuideojë, me arsyetimin se ishte tradhtar i Jugosllavisë dhe vijës së pushtetit komunist. Shih në: *AIHT*, F.A-V, D.15, fl.221. Koleksioni - Spasojë Gjakoviq - Konfliktet në Kosovë. 1984.

** Zekeria Rexha, ishte anëtar i Kryesisë dhe kryesues i Konferencës së Bujanit. U arratis më 1948 në Shqipëri. Xhafer Vokshi, ishte udhëheqës i partisë, njëkohësisht i repartit “Bajram Curri”, që ndodhej në Malësinë e Gjakovës, konkretisht në territorin ku është mbajtur Konferenca e Bujanit. Vokshi u arratis më 1948 në

Ndërsa, disa të tjerë***, për shkak të kontributit të tyre në luftë dhe për shkak të nevojave që kishte pushteti i pasluftës, zunë vende në strukturat drejtuese politike, ushtarake, në Kosovë e në Jugosllavi.³⁷

Dhe krejt në fund mund të themi se kur epilogu i Luftës së Dytë Botërore po dukej në horizont, popujt e Ballkanit u rreshtuan në një front të përbashkët të rezistencës antinaziste. Pra, ndryshim i orientimit të luftës në nivel global u reflektua edhe në Kosovë.³⁸

Me të gjitha sfidat dhe vështirësitë që hasën, shqiptarët e Kosovës vendosën të bëheshin pjesë e Luftës Nacionalçlirimtare në masë të konsiderueshme. Ata kërkonin të realizonin qëllimin e tyre kryesor, të drejtën e vetëvendosjes, me shpresë se do të arrinin të siguronin liri dhe pavarësi për popullin e tyre. Kontributi i shqiptarëve në Luftën Nacionalçlirimtare ka qenë thelbësor për zhvillimin e ngjarjeve në këtë periudhë. Pjesëmarrja e shqiptarëve në luftën antinaziste shënon një kapitull tejet të rëndësishëm në historinë e Kosovës dhe të shqiptarëve.³⁹ Por numri ishte në rritje gjithnjë “*Nga fundi i vitit 1944 e gjer në maj të vitit 1945, UNÇ e Kosovës dhe Rrafshit të Dukagjinit kishte nëntë brigada, të cilat bashkë me njësitet ushtarake të prapavijës kishin afër 50 000 luftëtarë, gjë që është kontribut i rëndësishëm i popujve të kësaj krahine të Luftës Nacionalçlirimtare*”.⁴⁰ Ndërsa, sa i përket pjesëmarrjes së popullsisë

Shqipëri. Shih në: *AIHT*, F.A-V, D.15, fl.221. Koleksioni - Spasoje Gjakoviq - Konfliktet në Kosovë. Beograd, 1984.

³⁶ Lalaj, *Dosjet*, 194.

*** Fadil Hoxha, Emin Duraku, Xhavit Nimani, Elhami Nimani, Ismet Shaqiri, Veli Deva etj.

³⁷ Ademi, *Kosova*, 326.

³⁸ Mrika Limani, “Avancimi i trupave partizane krahas tërheqjes së trupave gjermanë në territorin e Kosovës në fund të 1944” në *Ripushtimi jugosllav i viseve shqiptare dhe lufta e Drenicës (1944-1945)*, Instituti i Historisë, Prishtinë: 2016, 270.

³⁹ AMEPJ, D. 249, V. 1951, Dëshmitë të mbijetuarve të LANÇ-së në Kosovës.

⁴⁰ Ali Hadri, “Specifika e Lëvizjes Nacionalçlirimtare të Kosovës 1941-1945”, në *Kosova*, nr. 2. Prishtinë: Instituti i Historisë, 1973, f. 21 dhe në punimin me temë “Linja e PKJ në formimin e fuqive të armatosura revolucionare të LNÇ-së dhe

së Kosovës në LNÇ, autori thotë se janë 50 mijë shqiptarë, që në proporcion me numrin e banorëve, në çdo 11 banorë, 1 banor ishte në radhët e LNÇ-së.

Në lidhje me pjesëmarrjen e popullsisë së Kosovës në Luftën Nacionalçlirimtare, autorët thonë se rreth 50 mijë shqiptarë morën pjesë në këtë luftë. Kjo pjesëmarrje e gjerë, nëse vlerësohet në raport me numrin total të banorëve të Kosovës, sugjeron se në secilën 11 persona, njëri ishte pjesë e Luftës Nacionalçlirimtare. Ky numër tregon për një mobilizim të madh të popullsisë në përpjekjet për liri dhe vetëvendosje. Pra, 50 mijë luftëtarë nga Kosova morën pjesë të rreshtuar në brigada dhe divizione të gatshëm për të luftuar kundër ushtrisë gjermane, nga të cilët 6 200 ranë dëshmorë për çlirimin e Kosovës dhe duke luftuar e ndjekur pushtuesit.⁴¹ Por, sipas studiuesit Fehmi Rexhepi në formacionet ushtarake të UNÇ-së së Kosovës dhe të Jugosllavisë u inkuadruan mbi 53 000 luftëtarë.⁴² Gjithashtu duhet potencuar faktin se deri në çlirimin përfundimtar të Jugosllavisë UNÇSH-ja ka dërguar një numër mjaft të madh të luftëtarëve *“gjatë periudhës 1942-1945 në viset shqiptare e në tërë Jugosllavinë kanë luftuar më shumë se 20 mijë partizanë të UNÇSH-së duke dhënë edhe mbi 600 dëshmorë”*.⁴³

Duhet nënvizuar faktin se, shifra 53 mijë e pjesëmarrësve në UNÇJ, u arrit vetëm në fund të luftës, ndërsa gjatë saj pjesëmarrja ka qenë fare e ulët.⁴⁴ Por me gjithë kontributin e tyre në këtë luftë, shqiptarët nuk arritën të fitonin të drejtat e tyre nacionale dhe kombëtare siç ishin proklamuar gjatë gjithë periudhës së luftës. Për kundër faktit që forcat e krahut të majtë që kishin luftuar të strukturuar brenda Shtabit Kryesor të Ushtrisë Nacionalçlirimtare të Kosovës u

zbatimi i saj në kushtet specifike të Kosovës”, në *Kosova*, nr.9/10. Prishtinë: Instituti i Historisë, 1980/81, f. 26.

⁴¹ AMEPJ, D.1140/1, V.1961, fl.110, Tezat mbi çështjet kombëtare.

⁴² AIHP, Fondi Kosova në Luftën e Dytë Botërore, D.20, fl.5. Koleksioni Fehmi Rexhepi.

⁴³ AMEPJ, D.1140/1, V.1963, fl.114.

⁴⁴ Ademi, *Kosova*, 345.

vendosën nën hierarkinë e Armatës Popullore të Jugosllavisë, nën udhëheqjen e Shtabit Kryesor të Unionit Nacionalçlirimtar të Serbisë.

Kjo zhvendosje e strukturës organizative dhe komandës ishte një ndër zhvillimet e rëndësishme dhe reflektoi në përpjekjet e tyre të përbashkëta për liri dhe vetëvendosje. Përfaqësuesit e krahut të majtë u vendosën nën autoritetin e pushtetit qendror jugosllav, në një përpjekje për të koordinuar veprimet dhe për të forcuar kohezionin e lëvizjes për çlirim. Ky ndryshim në strukturën organizativ reflektoi edhe dinamikën politike dhe ushtarake në Kosovë.⁴⁵ Hyrja e divizioneve serbe dhe malazeze të UNÇ-së së Jugosllavisë (46, 24, 41, 44, 52) në të njëjtën kohë me brigadat shqiptare 3, 5, 7 dhe 17, paraqet një zhvendosje në raportet e forcave në Kosovë.⁴⁶ Kjo situatë e përforcoi idenë se veprimtarët shqiptarë po ballafaqoheshin me presionin e forcave ushtarake fituese, të cilat përdornin dhunën për të vendosur dominimin e tyre. Në kontekstin e asaj periudhe për shumicën e popullsisë, kjo zhvendosje shënonte fillimin e një periudhe të re të tensioneve dhe sfidave në Kosovë, duke sjellë një pushtetit të ri si dhe shtrirjen e autoritetit të Beogradit në këtë rajon të Ballkanit.

Më 8 shkurt 1945 Titoja vendosi Administratën Ushtarake në Kosovë, e cila një fushatë të dhunshme kundër shqiptarëve.⁴⁷ Edhe pse shqiptarët u bashkuan me luftën nacionalçlirimtare për të dëbuar pushtuesit nazifashistë nga jugosllavët, ata trajtoheshin si armiq dhe ndaj tyre ushtrohej dhunë, terror dhe vrasje masive. Pra, pavarësisht përfshirjes së shqiptarëve në luftë partizanët jugosllavë nuk i konsideronin gjithmonë si bashkëpunëtorë, por kishte raste kur ata trajtoheshin keq, duke u justifikuar se ishin bashkëpunëtorë të nazistëve. Në total nga viset shqiptare në fillim të vitit 1945 për çlirimin e Jugosllavisë u dërguan 14 990 shqiptarë në frontin e Sremit

⁴⁵ Sabile Keçmezi - Basha, "Kuvendi i Prizrenit dhe vendimet e tij (8-10 korrik 1945)" (Ripushtimi jugosllav i viseve shqiptare dhe lufta e Drenicës (1944-1945), Prishtinë: Instituti i Historisë "Ali Hadri" - Prishtinë, 2016), 19.

⁴⁶ CIA 50 X1-HUM, faqe 6, qasur më 21.06.2021 në

<https://www.yuhistorija.com/doc/CIA-RDP82-00457R014500140002-8.pdf>.

⁴⁷ Lalaj, *Dosjet e Luftës*, 378.

në përbërje të brigadave VI, VII dhe VIII kosovare dhe 5 000 nga brigada VII (IV) me shqiptarët nga Maqedonia.

Gjatë marsit dhe prillit në drejtim të frontit të Adriatikut nga Kosova u dërguan 12 838 rekrutë, ndërsa shqiptarë nga Maqedonia u dërguan 4 594 vetë. Në total nga hapësira shqiptare për plotësimin e reparteve jugosllave morën pjesë 37 424.⁴⁸ Sipas të dhënave arkivore të shtetit shqiptar, duket se në fillim të vitit 1945 zyrtarët e lartë lejuan oficerët e OZN-së jugosllavë që të pushkatonin ilegalisht dhe pa gjyq në territorin e shtetit shqiptar më tepër se 1 000 shqiptarë nga Kosova.⁴⁹ Por, duke u mbështetur në të dhënat e shifrat për numrin e shqiptarëve të vrarë për në frontet e Adriatikut varion nga 1 600-4 300*. Kështu duke u nisur nga preteksti se shqiptarët nacionalistë po shfaqnin qasje kundërrevolucionare, ata u persekutuan dhe në disa raste u ekzekutuan në mënyrë arbitrare. Sipas një raporti të përpiluar nga Ministria e Punëve të Jashtme e Shqipërisë në vitin 1959, ofrohen

⁴⁸ Shatri, *Kosova*, 287.

⁴⁹ *AMEPJ*, D.191 (B/ V-2), V.1949, fl.43. Relacion rreth terrorit serb ndaj shqiptarëve në Kosovë e Shqipëri.

* Sipas Shaban Haxhisë, komandantit të Brigadës 7-të Kosovare, në Tivar u vranë 1 600 rekrutë shqiptarë. Historianit Uran Butka, i cili ka analizuar shifrat e dhëna nga burime të ndryshme, mësojmë që numri i shqiptarëve të vrarë, të mbytur, të helmuar e të zhdukur në frontet e Adriatikut varion nga 2 947-3 447. Ndërsa, sipas të mbijetuarit të masakrës së Tivarit, Azem Hajdinit, në Tivar u masakruan 4 310 shqiptarë si dhe u bë helmimi i më se 1 340 luftëtarëve të tjerë në kazerma ushtarake në Dubrovnik. Ndërsa, sipas studiuesit Robert Elsie, që të dhënat i mbështet në statistika ushtarake, mësojmë që 2 543 rekrutë shqiptarë u vranë, por sipas tij kjo shifër mund të jetë shumë më e lartë, ngase sllavët natyrisht që kishin prirje për ta zvogëluar shifrën e të vrarëve. Shifër të përafërt të të vrarëve na ofron studiuesi Muhamet Pirraku, sipas të cilit, vetëm në masakrën e Tivarit janë vrarë 1 700 shqiptarë, ndërsa po të shtohet edhe numri i të vrarëve në Dubrovnik dhe i atyre gjatë rrugës nga Prizreni deri në këtë qytet, shifra arrin afërsisht 2 400 qytetarë shqiptarë që u vranë në frontin e Adriatikut. *AMEPJ*, D.202, V.1949, fl.31. Deklarata e komandantit të Brigadës së 7-të të Kosmetit, Shaban Haxhi; Butka, *Masakra e Tivari*, 267-270; Hajdini-Xani, *Tragjedia e Tivarit*, 25; Elsie, *Kosovo and the Bar Tragedy*, 10. Muhamet Pirraku, “Në Tivar u masakruan 1 700 shqiptarë”, *Zëri*, Prishtinë, Nr. 1434, 11 janar 1992, 42-43; Ademi, *Kosova*, 416.

të dhëna në detaje për mënyrën se si shqiptarët u vranë dhe jep shifra të përafërta të viktimave gjatë periudhës së vendosjes së pushtetit komunist. Sipas këtij raporti, dhuna ndaj civilëve shqiptarë u dokumentua në qytete të ndryshme, si: Istog, Gostivar, Tetovë, Shkup, Mitrovicë, Prishtinë, Vushtri, Ferizaj dhe Skënderaj,⁵⁰ Gjakovë.⁵¹

Dhuna, persekutimi dhe shkeljet e të drejtave themelore të njeriut ishin formë e vendosjes së pushtetit dhe për të përjashtuar çdo kundërshtar potencial. Dhuna e përdorur dëshmon për divergjencat etnike dhe ideologjike që shkaktuan konflikte, dhunë, masakra të dhunshme. Dhuna e përdorur ndaj shqiptarëve dhe vendosja e masave ushtarake në Kosovë në shkurt-korrik 1945 i hapi rrugë kolonizimit të organizuar të Kosovës.

Në këtë punim kemi ofruar të dhëna për pozitën e shqiptarëve pas pushtimit të Jugosllavisë nga Fuqitë e Boshtit, më pas kemi ofruar të dhëna për organizimin e luftës nazifashiste në Kosovë si dhe divergjencat në mes të shqiptarëve. Këto divergjenca fillimisht kanë penguar përpjekjet për të koordinuar një rezistencë të përbashkët kundër pushtuesve. Kemi trajtuar edhe fillimin e rezistencës së hapur kundër pushtuesve nazifashistë. Fillimisht shqiptarët u ngritën në protesta kundër politikave dhe veprimeve të pushtuesve, duke shprehur refuzimin e tyre për të pranuar okupimin dhe për të mbrojtur identitetin e tyre kombëtar. Këto demonstrata u shoqëruan me përpjekje për të organizuar rezistencën më të gjerë kundër pushtimit duke përfshirë formimin e grupeve partizane dhe lëvizjeve të tjera antifashiste. Nëpërmjet këtyre nismave, shqiptarët në Kosovë treguan vendosmërinë e tyre për të luftuar kundër pushtuesve dhe për të mbrojtur territorin e tyre nga dhuna dhe shtypja. Po ashtu janë ofruar të dhëna për Konferencën e Bujanit si një ngjarje shumë e rëndësishme në historinë e popullit shqiptar në Kosovë, e cila u organizua në një moment kritik kur lufta antifashiste në Ballkan ishte në kulmin e saj dhe kur problemet kombëtare dhe territoriale në rajon

⁵⁰ AMEPJ, V. 1959, D. 514,

⁵¹ Limani, “Avancimi i trupave partizane”, 270.

po bëheshin gjithnjë e më të komplikuar. Kemi ofruar të dhëna për qëllimin e organizimit të Konferencës së Bujanit, zgjerimi i luftës antifashiste si dhe për diskutimet në konferencë, të cilat u fokusuan në çështje kombëtare dhe të ardhmes së popullit shqiptar në Kosovë. Më pas kemi argumentuar për mosimplementimin e vendimeve në Konferencë duke ofruar të dhëna për shkaqe dhe arsye të mosrealizimit të vendimeve të cilat janë marrë në Bujan.

Gjithashtu kemi ofruar të dhëna për sa i përket numrit të përgjithshëm të shqiptarëve në radhët e Lëvizjes Nacionalçlirimtare (LNÇ) si dhe mosrespektimin e tyre nga pjesëtarët e Ushtrisë Nacionalçlirimtare (UNÇ) të Jugosllavisë, duke ofruar të dhëna për mënyrën sesi ata u abuzuan, u vranë si dhe përmasat e dhunës që u përdorë nga forcat UNÇJ-së. Dhe krejt në fund, kemi ofruar të dhëna për divergjencat etnike dhe ideologjike që shkaktuan dhunë, masakra ndaj popullsisë shqiptare në Kosovë.